

Atatürk Üniversitesi sabık Rektörü sayın Sabahattin Özbek tarafından vaki davet üzerine Millî Eğitim Bakanlığının 20. 7. 1960 tarihli müsaadesi ile Erzurum ve çevresinde yapılacak istikşaf gezi ve araştırmalarına memur edildim. Erzurum çevresindeki höyükleri kısmen gördükten sonra yer sathındaki incelemelerden ziyade bir höyük üzerinde durarak derin sondaj ve icap ederse kazı yapmanın Erzurum Ovasının eski yerleşme tarihini aydınlatma bakımından daha faydalı olacağına kanaat getirdim. Millî Eğitim Bakanlığının müsaadesi ve Atatürk Üniversitesi Rektörlüğünün maddi yardımı sayesinde 1 Ağustos. 1960 dan 30 Eylül. 1960 tarihine kadar vasati 40 işçi ile *Pulur* Höyükte kazı yaptım. Kazı Heyeti Hafriyat Müdüründen başka Ünivesiteden Avusturyalı Arkeoloğ Dr. Hermann Vary, Foto Fuat Seval, yardımcı sıfatı ile üniversite öğrencilerinden Muzaffer Ateşçi, Şenay Kırpık ve preparatör Kemal Koluçkiran, Hafizoğlu Fikret Aydından mürekkep idi.

Çalışmalarımız ilerledikçe Erzurumlular, Üniversite muhiti, yerli basın kazı ile ilgilenmişler ve bu vesile ile Erzurum' da arkeoloji, ziraat, etnoğrafya ve askerliğe ait eserleri ihtiva eden şubeleri ile bir memleket müzesi kurulması günün önemli konusu haline gelmiştir.

Mevki: Pulur Erzurumun kuş uçuşu 15 kilometre ve şosedan gidildiği takdirde 20 kilometre güney batısında, ovadan 17 metre yükseklikte bir höyük olup aynı adı taşıyan köy bu höyüğün batı eteklerinde yaslanır. 80 haneden ibaret nüfusu sünnî ve Türktür. Fıratın kol-

larından Karasuya dökülen Pulur Çayı da köyün batısını yalayarak geçer. Yavuz Selim Öğretmen Okulu Pulur'un 3 kilometre Kuzey Batısındadır. Onun biraz ortasında Ilıca istasyonu ile Şeker Fabrikası tesisleri bulunmaktadır. Şimdiki şosenin bulunduğu saha eskiden bataklık olduğu için tarihi yol dağ eteklerini takiben Pulur Çayı üstündeki kârgir köprüden geçmekte idi. Ilıcanın Kuzeyinde 1942-1944 de T.T. Kurumu adına tarafımızdan kazı yapılan Karaz Höyüğü bulunmaktadır. (Bakınız Belleten sayı: 1959).

Kazı yerleri: Kazı tepenin üç noktasında yapılmıştır:

A - Batı eteğinde. B- Tepede. C - Doğu eteğinde.

A- Batı eteğindeki kazı kolaylıkla en eski yeşmeleri tesbit için yapılmıştır. Burada görülen bir yangın katı röper noktası olarak alınmış ve hepsi Kalkolitik devre ait dört muhtelif yapı katı geçtikten sonra bir köşedeki sondajda 10 metre 40 santimetre kum ve çakıl taşları ile örtülü ana toprağa varılmıştır. Bu neticeden ilk höyüğün beklendiği gibi çay seviyesinden yukarıda bir kum ve çakıl sekisi üzerinde kurulduğu anlaşılmıştır. Bu suretle zemin suyunun derinde oluşu Karaz'daki durumun aksine olarak Prehistorik katlardaki araştırmayı ziyadesiyle kolaylaştırmaktadır. Bu sahada birinci yapı katı tekmil sahada büyük bir yangın felaketi geçirmiş, kerpiç duvarlar Troyanın II. ci katında olduğu gibi tuğlalaşmış ve bu yüzden kısmen ayakta kalabilmiştir. Duvarlar kısmen şakulden inhiraf etmiş durumdadır. Bu bir deprem neticesi olabilir. Tepede yapılan

kazıda da 6 metreden sonra Karaz çeşidi buluntularla birlikte aynı yangına rastlanmış olması bu yangının bütün yerleşmeye şamil olduğuna delildir. Hülasa, Geç Kalkolitikde Pulur Milattan önce 2600 senelerine doğru bir istilâ veya deprem ile mütarafik yangın neticesi tamamen harap olmuştur.

Bu ilk mevsimde yeteri derecede geniş saha açılmadığı için evlerin umumi planları hakkında mütalaa serdi güç olmakla beraber yekdiğerine bitişik odaların inşa tekniği sarihdir. Umumiyetle yapılar bir kaç sırayı geçmeyen ve çamur harçla yapılan taş temeller üzerine kerpiç duvarlarla inşa edilmiştir. üstlerinin düz dam veya bu günkü gibi ağaç gövdeleri ve kalaslarla yapılan kır-langıc tavan ve onun üstü toprak örtülü olabilir.

Eski tarihlerde Erzurum ovasını çevreleyen dağlar ormanlarla mestur olduğu için Kalkolitik devri insanların ağaç sıkıntısı çektiğini tahmin etmiyoruz. Odaların bir çoğunda yuvarlak *tagar** bulunmaktadır. Bir odada *tagar* vazifesini gören ve küpün ancak üst kısmından mürekkep içi kül dolu kaba da raslanmıştır. Zemin yassı taşlarla örtülüdür. Yağ yakmaya mahsus ve bugüne kadar "Müteharrik altar" olarak tanılan iki kollu kabın odayı aydınlatmaya yaradığını sanıyoruz. Gündüzleri ışık şüphesiz bugün bir çok yapılarda olduğu gibi damın üstündeki tepede bulunan delikten ve ocağın üstündeki geniş bacadan gelmektedir. Ocaklar ısınmaya yarayan *tagar*lardan ayrı olup değirmi şekildedirler. Bu ocaklarda odun ve muhtemelen tezekleri kalamaya yarayan pişmiş topraktan yapılmış ve halen öllüğün körü adı verilen bir çeşit sehpacıklar vardır. Bir yerde mahrutu nakıs şeklinde yine pişmiş topraktan yapılmış üç müteharrik ayak tencereleri koymaya mahsus nesnelere.

* *Tagar* : Mangal yerine kullanılan ısıtma cihazı.

Temeller ve kısmen duvar kalıntıları ile birlikte ocaklar mimari tabakların sarılı şekilde tesbitine de yaramaktadır. Ocağın dibine sıvalı kil ateşin tesiri ile katmerli yekpare kiremit haline geldiği için mukavemeti fazla olduğundan bu ocaklar zamanımıza kadar selabetini muhafaza etmişlerdir. Kazı sahasında röper noktasından itibaren birinci, ikinci ve üçüncü yapı katları elle yapılmış siyah cilalı kabartma, oluk veya çizgilerle hendesi süslü Karaz tipi mebzul çanak çömlek vermiştir.

Bu mevsimdeki kazıda "Kalkolitik" devre ait olarak binlerce çanak-çömlek kırıkları, yüzlerce obsidien veya kemik eserler arasında ancak dört madeni eser bulunmuştur. Bunlardan biri yanmış bir kılarda bulunan bakır veyahut tunç orak olup üstündeki buğday daneleri dahi yapışıktır. İkincisi yassı iki yüzlü bakır balta, üçüncüsü biz ve dördüncüsü iğnedir. Höyükte yüze yakın tam veya kırık öğütme taşı ve onların tokmakları ile bazı taş dibekler de bulunmuştur. Yanık hububat, ziraat aletleri ile birlikte bu öğütme taşları höyükte "Kalkolitik" devir de dahi çok sıkı bir şekilde ziraatin yapıldığına delildir.

"Kalkolitik'in" ikinci yapı katı altında çömelmiş durumda ve iskân sahası içinde sadece taşla çevrili bir yerde gömülü oldukça sağlam iki iskelet bulundu. Bunlardan birisinin yanında kırık olarak dişi Tanrıçenin toprak idolü mevcuttu.

Üçüncü tabakadan sonra Karaz tipi hendesi kabartma veya oluk süslü çanak çömleğe raslanmamakta onun yerini gayet basit kenarlı Orta Anadolu da da bilinen çanak çömlek almaktadır.

Dördüncü yapı katından sonra gelen tabakada röper noktasından 6-7 metre derinliklerde ve toplu olarak cilalı taş baltalara raslandı. Bir köşede yapılan derin sondajda esaslı mimariye ve bilhassa tabaka tayinine hizmet eden ocaklara raslanmadığı için bu 10 metre kalınlığındaki kalkolitik medeniyetinin kat'ı

olarak kaç yapı katı teşkil ettiğini şimdilik söyleyemeyeceğiz.

Profillerdeki çeşitli kül ve toprak tabakaları bu hususda bir hüküm vermeğe kâfi değildir.

Bulunan eserler: (A) Sahasında yukarıda zikri geçen çanak çömlek, maden eserler, öğütme taşları, cilâlı taş balta ve kemik eserlerden başka sayısı yüzleri aşan obsidyen kazgıç, testere, bıçak ve biz vazifesini gören eserler bulunmuştur. Bütün hafriyatta sileks 2-3 daneyi geçmemektedir. Obsidyenlerin bir kısmı şeffaftır. Bunların içinde gayet dikkatle işlenmiş söğüt yaprağı biçiminde *obsidien ok ucu ile dağ kristalinden yapılmış diğer ok ucu*, siyah taştan bir mızrak ucu zikre değer. Pulur'un Batı tarafındaki dağlar *obsidien* kitleleri ile dolu olduğundan Pulur'da bir zamanlar obsidien atölyeleri bulunduğu ve Orta ve Batı Anadolu'ya ihracat yaptığını tahmin edebiliriz. Sanat eserleri olarak pişmiş topraktan bir kuş heykeli, yine pişmiş topraktan başı Hitit panteonunda rastlandığı gibi sivri külahlı ve boynuzlu Tanrı figürünü, iki kırık pişmiş topraktan Ana Tanrıça idolü, ve seyyar yağkaplarındaki (müteharrik altar?) hayvan başı şeklindeki saplar ve Karaz tipi sürahi-deki süsler önemlidir. Ana Tanrıça idolleri ile fırtına Tanrısı (?) idolü yer ve gök Tanrısı fikrinin Kalkolitikten itibaren Anadolu'da yerleştiğine ve Hititlerin bu kültü eski yerli halktan aldıklarına delil olabilir. Kült eşyası olarak ayrıca iki pişmiş topraktan buhurdan ile bugün dahi nazarlık olarak kullanılan birçok delikli taş zikre değer.

Pulur'un "Kalkolitik" katında bulunan çanak çömlek arasında çok ince ve yüksek sanat eseri sayılabilecek zarif kaplar ile birlikte çeşitli güveçlere, çanaklara, küplere, kúpçüklere, süzgeçlere hunilere bugünkü tuzluk biçimi çift gözlü kaplara, kozmatik kapçıklarına, pişmiş topraktan kaşıklara, tağarlara raslanmaktadır. Kapların ekseriyetle dipleri düz ve

kenarları basit, kulplar mevcutsa vucuda yapışık, birçok kulplarda döğme biçimi çıkıntından ibarettir. Kemik eşya tarak, dokuma tarağı, biz, delikli deliksiz iğne, teşi ağırşığı, mızrak ucu, bir aletin sapı, sıyrığı gibi şeylerdir.

Yaşayış: Çanak çömlek ile birlikte bulunan midye kabuklarının da ev eşyası meyanında yeri olduğuna şüphe yoktur. Süs eşyası olarak da bazı "frit" ve taş boncuklar bulunmuştur. Bu aletler sayesinde "Kalkolitik" devri insanların yünden giyimlerini dokuduklarına, deriden elbiselerini dikdiklerine, avlandıklarına ve icabında savaştıklarına ve daha çok hayvan yetiştirme ve ziraatle meşgul olduklarına, ahirete inandıklarına ve bir Başbuğun idaresinde (bu aynı zamanda ruhani reis olabilir) toplu hayat sürdürüklerine hükmedebiliriz. Çanaklarla birlikte bulunan ve çanak çömlek imalinde malı perdahlamak için kullanılan cilâ taşları da bulunmuştur. Bunlardan bir tanesinin çanak üzerinde bıraktığı parlaklık kullanım tarzına şüphe bırakmamaktadır.

B - Höyüğün tepesinde yapılan kazıda önce Selçuk ve Bizans seramiği ile iki yapı katına rastlandı. Burada da mevzii bir yangın görüldü. Ondan sonra 6 metre derinliğine kadar hiç çanak-çömlek vermiyen bir dolma toprak tabakaya rastlandı. Bu dolma topraktan sonra 2-3 metre kalınlığında sun'i taş yığınına ve bir köşede (A) da tavsif olunan ve çok zengin eşya veren "Kalkolitik" ile ilgili ve bir yangın neticesi tahrip gören tabakaya rasgelindi. Selçuk ve Bizans yapılarından sonra, sun'i olarak doldurulan bu tepenin altında sakladığı sırların aydınlatılması önümüzdeki çalışmalara konu teşkil edecektir.

C- Höyüğün Doğu tarafındaki etekte köylülerin vaktiyle bazı mezarlık bulunduğunu haber vermeleri üzerine Dr. H.Vary idaresinde burada da araştırma yapılmıştır.

Höyüğün Doğu eteğinden geçen bir yol ve köylülerin toprak almak için yaptıkları kazılar neticesi bu saha hayli tahrip görmüş parçalara bölünmüş ve inceltiştir.

Kazıda eski Bronz devrine ait iskân sahası içinde silâhları ile birlikte çömelmiş durumda, taşla çevrili mezar odaları içine gömülmüş iki muharip iskeleti ve aynı durumda süs eşyası (gümüş ve bronz bilezik, frit kolyeler) ile birlikte bir kadın iskeleti bulundu

Hülâsa : Atatürk Üniversitesi adına yapılan Pulur Kazısı ilk defa olarak Erzurum Ovasındaki en eski yerleşmeyi ay-

dınlatmıştır. Burada şimdiye kadar Tel Halef kültürüne ait eserlere rastlanmamış olması cenup tesirinden azade olduğunu göstermektedir. Ona mukabil geç Kalkolitikteki siyah ve hendesi kabartma süslü Karaz tipi seramik İranda Rumiye Gölü batısındaki Goeytepede ve kısmen Kafkasyada bulunmuştur. Bu kültürün merkezi herhalde Güney doğu Anadoludur. Bu sahalarda Geç Kalkolitik için arkeologların koyduğu başlangıç tarihi M. Ö. 2600 olduğuna göre muhtelif yapı katları ile 10 metreden fazla kalınlık arzeden Pulur Kalkolitiğinin M. Ö. dördüncü bin yıla ulaştığına hükmedilebilir.